

ОД ИСТОГ АУТОРА

ОСИЊЕ ГНЕЗДО

НЕВИЂЕНА СРБИЈА

НОЋ АРХАНГЕЛА

БРОДОЛОМ

ИЗГУБЉЕНЕ У МАГЛИ

Влада Арсић

Кад звона занеме

Copyright © 2016, Влада Арсић
Copyright © овог издања 2025, ЛАГУНА

*Ову књигу посвећујем Крстићима – Милици,
Недељку, Радовану, Бојосаву, Стивану...
И Илији, једином који претиече.*

У Крстићима,
на Крстовдан лета господњег 2015.

*Ако је Срдија ше издејличке, 1915. године,
била земља смртии, а била је и више од тоја,
онда је Ваљеву било суђено да буде њена пресџоница.*

Епидемија тифуса у Србији, 1914. и 1915. године, била је најнапоријата епидемија у напоријату, најдржа у епидемијацији, највећа у интензитету, а најдрже заустављена од свих епидемија у историји.

Др Вилијам Хантер,
шеф британске санитетске мисије у Србији

Прво и најгоре жариште епидемије било је Ваљево, град са око 10.000 становника у северозападној Србији, близу границе са Босном.

Др Ханс Зинсер,
амерички бактериолог

1.

Београд, 26. јануар 1946.

Није тренуо читаве ноћи. Склупчан у углу мрачне ћелије, прекривен прљавим ритама и хрпом изгажене сламе коју је прикупио с бетонског пода, доктор Андрија Срећковић се грчи и непрестано дрхти. Једва обуздава вилице које цвокоћу и болно се сударају. Јануарски мраз с лакоћом пробија замашћена, местимице разбијена окна, леди подрумске зидове и зауставља му дах. Покушава да устане и кретањем се угреје, али га колена издају. У истрошеним, клецавим ногама нема ослонца. Нема ни штапа. Ноћас, када су га пробудили и на брзину извели из куће, рекли су му да му неће требати. „Није део затворског инвентара“, подсмехнуо се млађи милиционер. Нису му казали зашто га и куда воде. „Полако, матори“, чуо је глас човека који му је жицом везивао руке на леђима. „Брзо ћеш сазнати.“

Тешко се оријентише. Кроз задњи прозор бучног возила препознао је Топовске шупе и схватио да иду ка

Славији. Касније, када су зашли у лавиринт градских улица, слика се замутила. Није препознао зграду пред којом су се зауставили, не сећа се ни парка прекопута, понајмање ко је био Ђуша по којем назваше улицу. Све му је ново и чудновато. Надао се да ће га неко примити и саслушати, да ће изгладити неспоразум и брзо га вратити кући. Није било никог. Само су га спустили низ степениште, одвели у подрум и грубо одгурнули. Осетио је оштар бол у ребрима и десној руци, али се његов јаук стопио с треском врата. Не сећа да ли је губио свест, али памти студен која га је обузела.

Већ сатима се припија уз влажан зид и премеће по глави. Ништа не схвата. Слути да га и разум издаје. Улењео се, запарложио и успорио. Од прошле јесени штошта заборавља. Деси му се да изађе из куће, крене некуд, замисли се и стане. Нити зна где је пошао, понајмање где је доспео. Не памти лица, слабо се сећа и људи, понекад заборави празнике и дане у недељи. А опет, оно што би уистину да заборави не може да одагна. Како године одмичу, чини му се, све се дубље урезује у памћењу, сева му пред очима, буди га ноћу, јавља се и дању... Проклет био дан када је све почело.

Иза порозног зида чује јецај. Тежак је, болан, траје и не престаје... „Добро је“, теши се. „Нисам сам.“ На вапај не одговара. Зна да не може да помогне. Ни себи ни другима. Само да се једном раздани, да се барем мало угреје. Мисли му се губе у пари врелог чаја, размишља о петровданској жеги и ужареној каљевој пећи... Не помаже. Ноћ се отегла унедоглед, ведрина крши и окива. Само човек не посустаје, нада се и у нешто залудно узда.

Изнова се пита шта га је задесило. Лопов није. Одвајкада је презирао крадљивце и дерикоже, никада се не

би полакомио и зарад нечег обрукао. А можда је, опет, нехотице неком наудио? Сумња. Не памти када би га због нечег звали или будили ноћу. „Матор је“, шапућу комшије. Матор је, зна и сам. Љуштура. Бледа сенка негдашњег човека. Колико је, оно, навршио? Ваљда осам-десет. Само да се још која није подвукла.

Да је поживела, Анђелија би знала. Сећа се, били су парњаци, исте године рођени. У истој су улици живели, пред олтаром се везали и заклели на вечност. Само што њена није потрајала. Бог јој се смиловао, не даде јој да види како им сахрањују Митра, млађег сина. Ни за старијег, Михаила, ништа није чула. Оно, није ни он. Људи га теше, веле да је у Немачкој, у заробљеништву, да би сваки час могао да се појави. Слути да се већ вратио и под земљом се брату и матери придружио. Само њему никако да јаве.

„Дугујем ли коме?!“ Тргао се и усправио. „Не, не...“, одахнуо је. Само њему дугују, али и то је давно прецртао и заборавио. Са свима се намирио, с мртвима и живима, још само да горе положи рачуне. Брине и зебе шта ће им рећи. Да је век провео касапећи људе? Да их је резао, одсецао им руке и ноге, вадио црева, крпио их и састављао? Да се мешао у божја посла, заваравео им трагове и скидао их с лопате? Да им је живот враћао да би га клели и проклињали? Истина је. Сећа се сељака, младих ратника и тешких рањеника. Нико га осмехом није поздравио, нико се у радости није опростио. „Шта ће нам живот“, питали су га. „Где ћемо сакати? На њиву, можда... У сетву, жетву, орање ил' копање? Куда, докторе?! Зар да цркавамо од глади?! Да нас сажалјиво гледају, склањају пред децом и отурују с прага?! Вражја је то работа, мој докторе!“

На истоку се раздањује. Бледе масна, од мушица упљувана стакла. Замукао је и мученик у ћелији до њега. Ваљда се и он уморио од бола. У даљини, из дна ходника, чује се бат корака. Двојица или тројица, не може да процени. Газе одлучно, као да су на смотри. Већ су стигли и до врата.

– Отварај! – чује одсечну наредбу.

Нису дошли по њега. На другог су се намерили зором. У свежњу траже кључеве, звечи додир метала.

– Диж’ се, бандо! – одзвања танак, готово дечји глас.
– Доста излежавања, ниси нам у бању дошао!

Затвореник до њега не пушта јава. Чује како га дрмусају, шамарају и шутирају. Залуд.

– Поручниче... – доскора танак, назор одсечан глас, још више је утањео. – Овај крепао...

– Како крепао, мајку вам једем?! Дај, поливај!

Чује нечији трк и сударање лимених кофа. Из отворене славине шишти вода. Водоноша је неспретан и ужурбан, судови се споро пуне.

– Брже, брже! – унервозио се и поручник као да му од тога зависи васкрсавање мртваца.

Не помаже. Поливају га, али је сужањ заувек умакао. Немоћно га даривају псовкама и клетвом.

– Цркô дабогда! – чује се глас дечака коме једно умирање, очито, није довољно. – Шта ћемо сада?!

– Пусту лешину... – поручник нема времена. – Дај старкељу!

Дочекује их на ногама, усправан и помирен. У очима му нема ни страха ни пркоса. Само одлучност и жеља да се ово што пре оконча.

– Полази!

Воде га низ ходник, па уз степениште. Губи дах, по-срће, али га не пожуреју. Као да је претходна смрт и њих умртлила. Пред канцеларијом главног иследника допуштају му да седне на клупу. Остављају стражара и журно одлазе. Дан је кратак, а посла много. Гледа невесто прилепљене пароле на зидовима, чини му се да ће се сваки час откачити и пасти. „Смрт фашизму!“, „Смрт домаћим издајницима!“, „Смрт буржоазији!“ Свуда смрт. И само се она слави.

Врата се отварају и у њима види официра. Не познаје му чин, слабо се разуме у нове ширите. Висок је и мршав. Стоји у рагастову, рука му је још на кваци. Гледа га оштро, продорно, али га брк одаје. Нека топлина избија из њега.

– Добро јутро... – каже му официр.

– И теби, синко – збуњен љубазношћу споро му отпоздравља.

– Уђите... – позива га и помера се у страну да прође.

Канцеларија је велика и прозрачена. На зидовима нема парола, само урамљене фотографије. Тито, Стаљин и још неки другови. Виђао их је по новинама, али су му се имена измешала. Насупрот вратима постављен је масиван писаћи сто препун наслаганих фасцикли и хартија. Лево од њега је нешто мањи, искрзан по ивицама и с подметнутом циглом испод сломљене ногаре. За њим је жена, тек стасала девојка. Седи за писаћом машином и покушава да ухвати сваку реч коју старешина диктира.

– Славољуб Таушановић, сељак из Неменикућа, ва-рошица Сопот подно Космаја – казује задригли, ћелави официр док стоји пред прозором и одсутно некуд зури. – Непобитно утврђено да је током цијелог рата, од

новембра четр'ес прве па све до ослобођења, шуровао са четничким злотворима...

... четничким злотворима... – секретарица понавља његове речи.

... тако што их је скривао, дотурао им храну и преносио поруке...

... поруке...

... прије изрицања пресуде, напрасно преминуо у истражном затвору од инфаркта...

– Инфаркта, друже Диздаревићу.

– Молим?! – старешина се окреће и збуњено је посматра.

– Каже се инфаркт, друже мајоре.

– Добро де, Станка! Нећемо се око тога прегањати, бона... Кô да је сад важно од какве је болештине цркô. Дотјерај то и одма' шаљи.

Иследник га тек сада примећује. Једном руком се ослања на сто и немо га премерава. Другу нема до изнад лакта, само подавијен рукав.

– С ким имамо посла?! – пита млађег колегу, али поглед не миче с њега.

– Доктор Андрија Срећковић! – као да предаје рпорт, официр је кратак и одсечан.

– Срећковић?! Е па Срећковићу, срећа те издала! Мало је фалило да нам промакнеш...

– Да вам промакнем?! – гледа га право у очи, без страха и снебивања. – А куда то, господине мајоре?

– Чек, чек... – Диздаревић здравом руком претура по фасциклама и вади пресавијен папир исписан мастилом.

Рукопис крупан али невешт, готово нечитак. Немо га сриче и приноси прозору, с муком га тумачи и нервира се. Напоследку га баца на сто и доктору се уноси у лице.

– Знамо све, 'артије нам и не требају! – виче. – Гдје си то вршљао током рата и кога си све лечио?!

– Кога сам могао – докторов глас је миран и прибран.

– Сваког ко ми се обратио за помоћ. Сељацима сам вадио зубе, помагао при порођају, чистио ране, превијао...

– И четнике враћао у живот!

– Само оне у којима је било живота.

Мајор неодлучно застаје. Збуњен је и изненађен. Осумњичени се не брани и не пориче, нити се плаши нити каје. Ничег уобичајеног што је поваздан слушао.

– Јовиша... – обраћа се млађем колеги. – Преузми старкељу. Нека ти исприча шта је све радио и кога је све лечио. Пропитај га ко га је позивао и ко га је водио на Равну гору. И гледај да ти не цркне прије него што му пресудимо.

– Разумем, друже мајоре!

– Води га!

Јовиша га изводи у ходник и убрзо га свраћа у другу, знатно мању просторију.

– Само да нешто прибележимо – каже му.

Канцеларија је мрачна и давно омалана. Малтер на зидовима дубри и местимице отпада. Плафон прокисао, уфлексан је мрким траговима осушене воде. Од намештаја има само сто и две столице. Изгребан паркет делимично прекрива олињали тепих. Слика нема. Офицер му руком показује да седне и нуди га чашом воде. Као да му је дошао у госте.

– Разумећете, друже докторе – готово се извињава.

– Свачега је било током ратних година, сваки случај морамо детаљно да разјаснимо.

Сада барем имају времена. Доскора су разјашњавали по кратком поступку, без суда и питања. Многима се ни

данас не зна за гроб. За свој не брине, ионако га мртвог нико неће обилазити.

Официр се распитује за његов живот: уписује годину и место рођења, имовинско и брачно стање, пита га за дане школовања и професионални пут. Све га интересује. После толико година, макар и на овај начин, неко се занима за њега. Делује чудно, али му разговор прија. И саговорник је чудан. Превише је љубазан за место и време у коме су. Нашироко му прича о држави коју стварају и берићету који их ишчекује. Жали због његових година, вели да би им такав стручњак вредео као бригада. И старешине брани.

– Друг Диздаревић је брз и својеглав, али праведан и у души добар – хвали га. – Морамо га разумети. У рату је много пропатио, изгубио целу породицу, чак је и без руке остао. Откинула му бомба у неком сукобу с четничким изродима.

Диздаревић?! Иако га Јовиша упорно открављује и прича о којечему, изречено име му не да мира. Мехмед Диздаревић... Да, да... Сећа га се. Да се јутрос представио, да му је сам казао, досад би га заборавио. Али, памти. Видно је остарио, оћелавио и утојио се. Само су му очи остале. У њима нема оног ужаса и страха, не моле га и не преклињу, али јесу оне. И да хоће, не би могао да их заборави.

– Гангрена... – каже одсутно и прекида иследника усред приче о бољој и праведнијој сутрашњици.

– Ган... гангрена? – зачуђено понавља Јовиша и пита се шта је тиме мислио да каже.

– Нису му наудили четници – више за себе одговара приведени. – И руку није изгубио у овом рату. Ја сам му је одсекао.

2.

*Село Бољковци, Рајац,
5. децембар 1914.*

Пробудио га је ударац чизме у слабине. Тргао се и нагло придигао. У штали Задружног дома у селу Бољковци, где су синоћ заноћили, чуло се само бучно хркање уснулих ратника. Пред собом је видео упаљени фењер и мушкарца огрнутог пелерином, који му се уносио у лице и пажљиво га загледао.

– Митар Срећковић? – упитао га је.

– Ја сам – буновно је одговорио.

– Обуци се и изађи – рекао му је шапатом и продужио да буди остале са списка.

Није имао шта да облачи. Само је навукао тешке, блатњаве цокуле и полако, да никога не пробуди, изашао из штале. Ветар је током ноћи развејао тмурне облаке изнад Рајца, чинило се да ће осванути сунчано јутро. Испред штале, на зборном месту, већ се искупило неколико одабраних. Убрзо потом, за њима, изашла су још тројица

војника. У помрчини, међу њих десетак, препознао је само земљака из Златарића Негована Лукића. Збуњено су се погледали и немо упитали. Нико није знао какав су им задатак ноћас поверили.

Недуго затим појавио се и наредник Трифковић. Премерио их је погледом и постројио. Тихо је наредио покрет и стао на чело колоне.

– А оружје?! – упитао је неко из групе.

– Неће вам требати – кратко је одговорио.

Дуго су пешачили. Пролазили су непознатим стазама и саплитали се о корење стабала. Нису проговорили ни реч. У подераним, наквашеним опанцима, за Срећковићем је трчкарао и Негован, прибијао се уз њега и пратио га у стопу. Иако су били парњаци и живели у суседним селима, зближили су се тек на фронту. И готово да ништа заједничко нису имали. Док је Митар био висок и леп момак, вечито насмејан и прихваћен у сваком друштву, Негован је често био предмет спрдње. Низак и погрбљен, несигуран у себе и потуљен, био је богомдан за терање шеге и пошалице.

Митар се није женио нити је о томе озбиљно размишљао. Могло му се. Иако је живео на селу, село га није хранило. Отац му је био санитетски официр, службовао је широм Србије и често се селио, па је породица већи део године проводила у Тупанцима, очевом родном селу надомак Ваљева. У богатој и јакој задрузи, детињство му је протичало у безбрижном игрању, чувању оваца и задиркивању сеоских цура на вашарима или пашњацима.

Његов друг се оженио још прошле јесени. Био му је на свадби када је из Горње Каменице довео Златију. Цура је уистину била лепа, танковијаста и с дугом, као зифт црном уплетеном косом, али сиромашна и без мираза.

У кућу Лукића, у којој је Негован живео сам с мајком, дошла је само с оним што је имала на себи. Да су могли да бирају, можда би обоје пожелели неког другог. Али избора нису имали.

И поред немаштине и других недаћа, Негован ју је заволео. Носио је њену слику и свуда је показивао. Четни другови су га неретко због тога задиркивали. Рекли су му да је лепа и згодна, те да ће се брже снаћи и лакше га преболети. Знали су да је љубоморан и уживали у његовим немирима, тешким уздасима и непроспаваним ноћима. Зато је, у два наврата, и бежао кући. Само да провери и лично се увери. Срећом, Златија је била честита и верна, није било никог ко би у њу уперии прстом.

Митар је био један од ретких који га је сматрао равним себи. Можда и зато што је једини знао за њихову несрећу. Лукићи су некада били познати у читавом крају. Била је то богата и силна породица која је само одраслих мушких глава бројала више од тридесет. Обрађивали су големо имање с обе стране Обнице, имали су бројна стада оваца и рогате стоке, трговали су свињама и сувом шљивом. Међу њима је било и писмених, дали су неколико свештеника и државних чиновника. А онда се све преокренуло.

У Јадру и Подгорини причало се да им је зло на врат навукао њихов предак Милија, Негованов прадеда, који се пред крај живота полакомио и огрешии. Наводно је, након смрти комшије Игњата, дошао на сахрану и тада, пред свима, рекао да му је покојник уочи смрти продао воденицу у Причевићу и повећи шљивик. О томе породица није имала појма. На суђењу пред капетаном показао је хартију на којој је, будући неписмен, Игњат ударио путачу уместо потписа. Причу су поткрепила

и два сведока, а на капетанов захтев, Милија је олако пристао да се и у цркви, над Светим писмом, закуне да говори истину. И тада је, отприлике, и почео суноврат.

Воденицу су добили, али се нису овајдили. Већ наредног пролећа набујала Обница ју је поткопала и однела. Ни са шљивиком се нису усрећили јер су стабла оболела и убрзо почела да се суше. Штете је било посвуда. Стока им је крепавала, а међу укућанима се запатила и некаква омраза. Није говорио син са оцем, нити брат са братом. До деобе и коначног распада задруге брзо је дошло. Потомци су поделили имање, али се нико ту није упињао и тражио ћара. Као да је свима било важно да се што пре умакне и избегне нечија клетва. Али добра нико није видео. Од некада јаке и бројне фамилије Лукића, у Златарићу је претекла још само Негованова кућа.

Већ се разданило када су избили на пространу зараван. На пропланку усред шуме, скрајнутом с пута и заклоњеном честаром, већ се сакупило на десетине војника. Стајали су у групама, пушили и чекали да им се било ко обрати. Између њих је зјапила повећа, свеже ископана јама ширине око четири и дубока најмање два метра. Са занимањем су је загледали и премеравали, али нико није докучио чему би служила.

У мноштву људи Митар је препознао неколицину. Међу њима је било првопозиваца, али и старијих бораца, пешадинаца, коњаника и артиљераца из готово свих дивизија. Као да их је неко бирао насумице, наврат-нанос, само да се намири некакав број. С нестрпљењем је погледао у правцу два разапета шатора, подигнута на самом ободу шуме, надајући се да ће сваки час неко изаћи и све им разјаснити. Поготову оно што их је задесило током протеклих дана, али и какве су будуће намере.